

Онiщенко Н.В. д. психол. н., старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України (м. Харків)

Психологічний феномен надзвичайної ситуації

Анотація. У статті вивчається проблема визначення сутності феномену надзвичайної ситуації. Автором розглядаються її основні характеристики: вітальна загроза, як загроза фізичному існуванню особистості та екзистенціальна, яка проявляється у вигляді загрози подальшого існування людини в її якісно ціннісному стані. Наводиться загальна характеристика станів та реакцій людини, які обумовлюються характером загрози надзвичайної ситуації.

Ключові слова: криза; надзвичайна ситуація; вітальна загроза; екзистенціальна загроза; постраждалих.

Постановка проблеми. За останні 20 років від різноманітних надзвичайних ситуацій (НС) по всьому світу постраждало більш ніж 1 млрд. осіб, в тому числі близько 5 млн. загинуло або було поранено, а нанесені матеріальні збитки в загальні складно уявити. За цей період близько 10 млн. осіб були змушені за різних обставин кинути свої домівки та стати біженцями.

Класифікації надзвичайних ситуацій, які на сьогодні існують та визначені на законодавчому рівні, не враховують психологічних наслідків такої ситуації та не враховують їх впливу на людину, яка потрапляє в осередок трагедії [1]. За існуючими класифікаціями ми не можемо сказати, на яку саме сферу особистості впливає НС. Спираючись на такі дані можна лише припускати, які наслідки (фізичні, психічні, соціальні, економічні тощо) можуть спостерігатись у постраждалих, а також, якої допомоги вони потребують. Для розуміння

вищезазначеного важливим є те, як людина «входить» в НС, що з нею там відбувається, як вона «виходить» з надзвичайної ситуації, та що їй дозволяє вижити в трагедії.

Отже, розуміння феномену надзвичайної ситуації як загрози для людини можливе, на нашу думку, лише за умови її досконалого вивчення. Перш за все слід зрозуміти характер загрози, яку несе в собі НС. Відмітимо, що загроза може бути життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому, тощо. Ми не можемо однозначно говорити про те, що кожна НС несе в собі лише один вид загроз, або відрізняється якимось одним її видом та особливим характером. Отже, постійно зростаюча кількість техногенних, природних та соціальних катастроф обумовлює необхідність більш поглибленого дослідження феномену надзвичайної ситуації. Це і є **метою** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай, для характеристики такої ситуації у психологічній науці, поряд із терміном «надзвичайна», вживаються такі поняття, як «екстремальна», «катастрофічна», «трагічна», «травмуюча», «стресогенна», «руйнівна» тощо [2; 8]. У більшості сучасних наукових досліджень, при характеристиці надзвичайних ситуацій, перераховані вище ознаки не розводяться та уживаються як синоніми. В основному, увага дослідників приділяється проблемі виокремлення чинників, які варто було б назвати «екстремальними», створенню класифікації, аналізу впливу і можливості запобігання їхнього деструктивного впливу на результати професійної діяльності, психічне і соматичне здоров'я людини.

Термінологічна плутанина в науці призводить до неадекватного трактування ряду законодавчих і нормативних документів, що регламентують діяльність людини в умовах підвищеного ризику [9].

Насамперед, не витримується будь-який один критерій розподілу. Так, в одному випадку, акцент ставиться на характеристиці об'єктивних особливостей стимуляції («складні умови»), в іншому – на ставленні суб'єкта до цієї

стимуляції («важкі умови»), у третьому - на переважному компоненті виниклого стану («стресогенні умови») і т.д. [10].

Треба відверто сказати, що *класифікації надзвичайних ситуацій*, які на сьогодні існують та визначені в нашій країні на законодавчому рівні, на жаль, *не враховують специфічного, або мультиплікативного критерію, який виділяє одну з головних характерних рис надзвичайних ситуацій: багатопорядковість та різноманітність наслідків – соціальних, політичних, екологічних, економічних та, особливо, психологічних.*

Сучасні дослідники сходяться лише в одному, - *надзвичайна ситуація має виключно негативне забарвлення та є серйозним випробуванням для людини, яка волею долі опинилася в її осередку* [5].

Ключовим поняттям, що є підґрунтям для характеристики феномену НС, є поняття «**загроза** (життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому, тощо) **для цілісності самої людини**». Дане поняття, фактично, об'єднує у собі такі ключові категорії, як «**вітальна загроза**» та «**екзистенціальна загроза**».

Головна категорія, яка «знаходиться» поруч з поняттям надзвичайної ситуації – це вітальна загроза [4; 6]. Вона розуміється як загроза життю чи існуванню людини. Додамо, що вітальною можна вважати загрозу саме фізичному існуванню особистості (без втручання в духовний контекст існування). У людини, яка волею долі опинилася в осередку надзвичайної ситуації, (*ситуації реальної небезпеки*), перш за все, загострюється потреба у фізичній безпеці. В осередку надзвичайної ситуації людині важливо не загинути, не зазнати поранень та ушкоджень.

У більшості випадків, відчуття вітальної загрози, (якщо не брати до уваги пролонговані у часі НС, при яких у більшості тих, хто вижив, виникає звикання до надзвичайних умов які, у подальшому, сприймаються постраждалими як абсолютно нормальні умови життєдіяльності) є короткочасним. На зміну відчуттю вітальної загрози приходить вже інше відчуття – відчуття екзистенціальної загрози.

Термін «екзистенціальна загроза» (англ. existential threat) став широко вживатися у дослідженнях в області безпеки під впливом робіт О. Вевера і Б. Бузана [11]. У загальному сенсі, під терміном *«екзистенціальна загроза»* розуміється загроза, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, тим самим, вимагаючи прийняття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть врятувати об'єкт від загибелі [13].

Ґрунтуючись на існуючих дослідженнях, в яких об'єднано екзистенціальні проблеми у 6-ть життєвих дилем [13], спробуємо визначити основні екзистенціальні загрози, що з високою ймовірністю супроводжують кожну людину, яка волею долі опинилася в осередку надзвичайної ситуації.

За нашим переконанням, *доки людина не усвідомлює конкретно, що з нею відбувається, коли домінують тільки інстинкти самозбереження – діє вітальна загроза; коли ж настає розуміння того, що коїться – починає діяти екзистенціальна загроза.*

Іншими словами, надзвичайна ситуація впливає і на фізичний, і на психічний стан постраждалого, а також на смисложиттєві орієнтації, цінності, прагнення особистості тощо. При цьому зміни у смисловому компоненті можуть бути обумовлені не стільки особливостями надзвичайної ситуації, скільки фізичним та/або психічним станом людини, яка постраждала внаслідок трагедії.

Надзвичайна ситуація, перш за все, зачіпає нижчі потреби людини, і перш за все, – потребу в безпеці. Постраждалий відчуває вітальну загрозу через набуті травми, поранення (реальна загроза) або через усвідомлення того, що таке може з ним відбутися (уявна загроза). У цих випадках головною домінантою психічного стану постраждалого стає почуття страху. Після хоча б часткового згасання страху, людина починає мислити, усвідомлювати те, що з нею відбувається. І саме, коли «вмикаються» раціональні компоненти, надзвичайна ситуація для постраждалого стає ситуацією екзистенціальної загрози.

Прагнення безпеки з одного боку та прагнення звільнення, свободи від надзвичайної ситуації з іншого, являє собою найбільшу мотиваційну силу поведінкових реакцій та дій постраждалого. Дихотомія свободи – безпека буде обумовлюватися екзистенціальними потребами постраждалого, а саме – специфічними людськими потребами, що виростають зі спроб розкрити смисл існування в умовах надзвичайної ситуації, ухиляючись від потьмарення розсудка.

Продовжуючи наукові погляди Е. Фрома [12], ми спробували виділити **основні екзистенціальні потреби, що проявляються у постраждалого в осередку надзвичайної ситуації:**

1. Потреба у встановленні зв'язків. З метою подолання почуття ізоляції, постраждалий намагається проявити турботу про будь-кого, хто її потребує (не обов'язково про свою близьку людину), прийняти участь у проведенні аварійно-рятувальних робіт та взяти на себе відповідальність за іншого. Якщо ця потреба за будь-яких причин не задовольняється, людина починає відстоювати тільки свої егоїстичні інтереси (задовольняти потребу в безпеці), в наслідок чого втрачає бажання допомагати іншим.

2. Потреба у подоланні. Практично всі люди потребують подолання своєї пасивної тваринної природи. Оптимальне вирішення даної потреби полягає у творчості. Здійснення творчого процесу у будь-якому вигляді дозволяє людині досягти почуття свободи та власної значущості. Неможливість задоволення даної життєвої потреби є чинником деструктивної поведінки людини в умовах надзвичайної ситуації.

3. Потреба в коріннях. В осередку надзвичайної ситуації люди випробовують потребу в корінні, основі, в почутті стабільності. Всі ці почуття схожі з почуттям безпеки, яке в дитинстві задовольнялось зв'язком з матір'ю. Ті постраждалі, хто знає про загибель рідних, бачив зруйновану рідну оселю, будуть вже не спроможні відчувати свою особистісну цілісність та свободу.

4. Потреба в ідентичності. Е.Фромм вважав, що всі люди випробовують внутрішню потребу тотожності з самим собою та потребу в ідентичності,

завдяки якій вони відчують власну несхожість з іншими та усвідомлюють, ким є насправді [12]. В умовах проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації постраждалі не сприймають себе як хазяїв власного життя. Щоб залишитися у живих, їм постійно приходится дотримуватися вказівок рятувальників, екстремальних психологів, інших людей, які вижили в цій трагедії. Копіювання чужої поведінки не залишає людині можливості досягти в осередку надзвичайної ситуації почуття ідентичності.

5. Потреба в системі поглядів та відданості. Кожна людина потребує стабільної та постійної опори для пояснення складності життя. Це система орієнтування представляє собою сукупність переконань, які дозволяють людині сприймати та досягати реальність.

Е. Фромм особливо підкреслював значення формування об'єктивного та раціонального погляду на природу та суспільство. Він стверджував, що раціональний підхід є необхідним для збереження здоров'я, в тому числі і психічного [12]. Саме раціонального підходу до аналізу того, що сталося, постраждалому в осередку надзвичайної ситуації і не вистачає. У цих умовах відбувається переоцінка сенсу самого існування людини.

Усвідомлення свого існування в умовах, що виходять за межі власного досвіду, приводить постраждалого до переосмислення трьох основних модусів (або, іншими словами, – одночасно існуючих аспектів) його світорозуміння (див. табл.1.).

Саме це, у подальшому, стає підґрунтям зміни ціннісних та смисложиттєвих орієнтацій у тих, хто вижив після надзвичайної ситуації. Відмітимо і основні екзистенціальні емоції та почуття, що спостерігаються у постраждалих в умовах надзвичайної ситуації – серед основних екзистенціальних емоцій та почуттів виділяються *тривога та почуття провини* (ті емоції та почуття, які розглядаються в екзистенціальній психології як основні онтологічні характеристики людини, що укорінилися в її існуванні).

Таблиця 1.

Світорозуміння людини у звичних та надзвичайних умовах існування

Світогляд людини до виникнення надзвичайної ситуації	Світогляд людини в умовах надзвичайної ситуації
<u>«Світ навколо»</u> – матеріальний біологічний та фізичний світ, оточення, світ об'єктів. Світ, в якому людина опинилась одразу після свого народження та до якого звикає і адаптується протягом всього свого життя.	Реальність буття в світі виявляється втраченою. Надалі може спостерігатись ситуація, коли людина буде робити акцент лише на якомусь одному зі світів, а інші будуть виключатись та ігноруватись.
<u>«Поруч зі світом»</u> – світ близьких конкретній особистості людей, світ взаємовідносин між людьми, протягом яких вони змінюються.	
<u>«Свій світ»</u> – світ самості, світ самосвідомості та самоосмислення, світ «для мене».	

Спираючись на дослідження М.Ш. Магомед-Емінова, можна додати, що надзвичайну ситуацію дійсно можна вважати ситуацією екзистенціальної загрози ще і через те, що вона, з одного боку, несе в собі небезпеку та викликає страждання у людей; з іншого – тим самим «звертається» до людської мужності, прагненню допомогти іншому, відповідальності. Автор відмічає, що навіть перед лицем смерті, людина продовжує сподіватись на поліпшення ситуації та прагне реалізувати волю к життю [7]. Крім того, надзвичайна ситуація може стати такою, яка обумовлює розділення життя постраждалої людини на «до» та «після» трагічної ситуації.

Як вже відмічалось, жодна з надзвичайних ситуацій для постраждалої людини не може пройти непомітно. Такі події у переважній більшості випадків є травматичними та в певній мірі виступають не тільки джерелом стресу, а і можуть характеризуватись як новий виток розвитку особистості, напрям якого буде залежати від індивідуально-психологічних особливостей постраждалого та від його найближчого оточення. Іншими словами, яку б втрату людина не

зазнала в наслідок пережитої надзвичайної ситуації, в її особистісному розвитку настає криза.

Висновки. Узагальнюючи вище наведене відмітимо, що представлений аналіз особливостей надзвичайної ситуації в аспекті характеру загроз, які вона несе, дозволяє констатувати, що:

✓ існуючі на сьогодні класифікації надзвичайних ситуацій не враховують специфічного, або мультиплікативного критерію, який виділяє одну з головних характерних рис надзвичайної ситуації: багатопорядковість та різноманітність наслідків – соціальних, політичних, екологічних, економічних та, особливо, психологічних. Сучасні дослідники сходяться лише в одному, - надзвичайна ситуація має виключно негативне забарвлення та є серйозним випробуванням для людини, яка волею долі опинилася в її осередку;

✓ ключовим поняттям, що є підґрунтям для характеристики феномену надзвичайної ситуації, є поняття «загроза (життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому, тощо) для цілісності самої людини». Дане поняття, фактично, об'єднує у собі такі ключові категорії, як «вітальна загроза» та «екзистенціальна загроза». Вітальною вважається загроза саме фізичному існуванню людини. А екзистенціальною – загроза, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, тим самим, вимагаючи прийняття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть врятувати об'єкт від загибелі;

✓ доки людина ще не усвідомлює конкретно, що з нею відбувається в умовах надзвичайної ситуації, коли домінують тільки інстинкти самозбереження – діє вітальна загроза; коли ж настає розуміння того, що коїться – починає діяти екзистенціальна загроза.

Список використаної літератури:

1. Гуревич, П. С. Психология чрезвычайных ситуаций [Текст] : учебное пособие для студентов Вузов / П. С. Гуревич. – М. : ЮНИТИ, 2007. – 495 с.

2. Екстремальна психологія [Текст] : підручник / [Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. й інші]; за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х. : УЦЗУ, 2007. – 502 с.
3. Лебедев, В. И. Личность в экстремальных условиях [Текст] / В. И. Лебедев. – М. : Политиздат, 1989. – 304 с.
4. Комлев, Н.Г. Словарь иностранных слов [Текст] / Н.Г. Комлев. - М. : Эксмо, 2006. – 672 с.
5. Кризова психологія [Текст] : навчальний посібник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х. : НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383 с.
6. Крысин, Л. П. Толковый словарь иностранных слов [Текст] / Л. П. Крысин. – М. : Эксмо, 2008. – 944 с. – (Библиотека словарей).
7. Магомед-Эминов, М. Ш. Трансформация личности [Текст] / М. Ш. Магомед-Эминов. – М. : Психоаналитическая Ассоциация, 1998. – 496 с.
8. Малкина-Пых, И. Г. Экстремальные ситуации [Текст] : справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 958 с.
9. Миронець, С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації [Текст] : монографія / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 232 с.
10. Тимченко, А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции [Текст] : учеб пособ. / А. В. Тимченко. – Харьков, 1997. – 184 с.
11. Тітаренко, Д. С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози [Текст] : монографія / Олійников О. А., Оніщенко Н. В., Тімченко О. В., Тітаренко Д. С. – Х. : НУЦЗУ, 2011. – 151 с.
12. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм ; [Пер.с англ.] ; общ. ред. и послесл. П.С.Гуревича. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
13. Экзистенциальная психология [Текст] / Под ред. Ролло Мэя ; [Пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой]. – М. : Апрель Пресс, 2001. – 622 с. – (Психологическая коллекция).

Онищенко Н.В.

Психологический феномен чрезвычайной ситуации

В статье изучается проблема определения сущности феномена чрезвычайной ситуации. Автором рассматриваются ее основные характеристики: витальная угроза, как угроза физическому существованию личности и экзистенциальная, которая проявляется в виде угрозы дальнейшему существованию человека в его качественно ценном состоянии. Приводится общая характеристика состояний и реакций человека, которые обуславливаются характером угрозы чрезвычайной ситуации.

Ключевые слова: кризис; чрезвычайная ситуация; витальная угроза; экзистенциальная угроза; пострадавший.

Onishchenko N.V.

Psychological phenomenon of emergency

The article deals with the problem of the definition of the phenomenon of emergency. The author shows that there is terminological confusion in the characteristic of the nature of emergency. The different terms that describe an emergency are used as synonyms. It is shown that terminological confusion in science leads to inadequate interpretation of a number of legislative and normative documents which regulate the activity in risk conditions. It also prevents adequate assessment of the effects of emergency (physical, mental, social, economic, etc.). The victims feel the impact of these effects and it complicates the process of organizing and providing of necessary psychological help.

The article gives a detailed analysis of the classifications of emergencies which exist and are defined by law in the country. It is noted that these classifications ignore the specific or multiplicative criterion. It highlights two of the main characteristics of emergencies: a multilevel and a variety of consequences: social, political, environmental, economic and, especially, psychological.

The category of "threat" is proposed for determine the psychological content of an emergency. Its main characteristics are: vital threat as a threat to the physical

existence of the individual and existential threat as a threat to the continued existence of a qualitatively consistent state. It is noted that vital threat acts until the person is not aware of what happens to him in an emergency situation where the instincts of self-preservation dominate. The existential threat acts when comes the understanding of what is happening.

Keywords: crisis; emergency; vital threat; existential threat; victim.